

A filozófia poézise – a poézis filozófiája

A görög filozófia ismert egy fogalmat: „*Kalokagathia*” (A szép az egyszerűsmind a jó.) „Úgy véled, más a szép és jó? Nem tudod, hogy minden ugyanabban a tekintetben szép is meg jó is? (...) – A trágyahordó kosár is szép tehát? – Zeuszra, persze, hogy az! S egy aranypajzs is rút, ha a trágyahordó kosár szépen van elkészítve és betölti feladatát, a pajzs meg rosszul (...) Hiszen minden ott jó és szép, ahol helyénvaló, rossz azonban és rút, ahol helytelen.”¹ A szép és igazság tehát ősidők óta egymástól el nem választható. A szép és igaz – *általában*. Hogy világos legyen: „Olyan igazság, amely nem szépség, nem is abszolút igazság – és megfordítva. Olyan jóság, amely nem szépség, nem is abszolút jóság – és megfordítva” – mondja Schelling.² (Ebből hosszasan lehetne egyéb következtetéseket levonni, például az értékítéletekre vonatkozóan, azaz a „jónak értékelés” és a „szépnek tartás” összefüggéseiről. De ezt hagyjuk inkább a végére. Ezért akinek nincs érzéke az igazság és szépség, valamint a jóság iránt általában, az hiába erőlködik, semmi érvényeset nem fog tudni mondani az egyes szépről sem. Kemény szavak. Schelling egyértelműen elítéli a voyeur szépelgést, a művelt „ítészkedést”, a „jólértesült” műkritikát. Expressis verbis kifejezésre juttatja, hogy *filozófiai háttér nélkül nem lehetséges a művészetről semmi érvényeset elmondani*. Aki nem jut el a „szabad és megfontolt szemléletig”, az nem is érzékeli a szépség nagyságát, azaz az „egyes érzéki szépet megláthatja, de képtelen lesz megítélni bármilyen műalkotást”.³ Véleményem szerint itt arra gondol, hogy aki elhanyagolja a művészet érzéki észrevevése által gerjesztett reflexiót, ami a gondolkodás számára ugyanazt jelenti, mint a szép a szemlélet számára, a műalkotás hatása cél téveszt, így sohasem lehet teljes, s a „műértő” ezen képesség hiányában csupán műítézi majomkodásba foghat. Ezt a háttérrel a filozófia biztosítja, pontosabban a művészetfilozófia. És itt álljunk meg egy pillanatra.

Mind Schelling, mind Hegel az esztétika helyett a *művészetfilozófia* megnevezést választja. Álláspontom szerint erre két okuk lehet. Az egyik, hogy világosan különbséget akarnak tenni a Baumgarten-féle esztétika és az általuk megfogalmazott szemléleti mód között. Másrészt a művészetfilozófia túl akar lépni a pusztán esztétikai ítélet körén. Schelling el is mondja, hogy *Az ítélőerő kritikája* nem esztétikai mű. És ez a fentiek tükrében éppen, hogy nem lefokozást jelent. De a különbséget talán Hegel fogalmazza meg a legpontosabban: „Ezt a tárgyat

¹ Xenophon: *Emlékeim Szókratészről...* Budapest: Európa, 1986, 114. o

² F. W. J. Schelling: *A művészet filozófiája*. (MF.) Budapest: Akadémia 1991. (Ford. Zoltai Dénes) 92. o.

³ MF 66. o.

az „esztétika” elnevezés természetesen nem fedi egészen; az „esztétika” ugyanis szigorú értelemben véve az érzék, az *érzékelés* tudományát jelöli”, s hozzáteszi, hogy a Wolff-féle iskolából született. Ezért más fogalmakkal is kísérleteztek. „Ámde – folytatja – elégtelennek bizonyul ez is, mert az a tudomány, amelyet jelöl, nem általában a szépet, hanem pusztán a művészeti szépet vizsgálja. Ezért ne is feszegezzük tovább az „esztétika” elnevezésének kérdését, mivel – mint pusztán elnevezés – számunkra közömbös; egyelőre különben is annyira átment a köznyelvbe, hogy mint elnevezés – megtartható. Tudományunkat azonban voltaképp ez az elnevezés fedi: „*művészetfilozófia*” s pontosabban: „*a szépművészet filozófiája*”.⁴ Milyen különös, hogy egészen hasonló argumentáció alapján utasítja el sokkal később *Georg Simmel* is az ilyesfajta megjelölést: Simmel megkülönbözteti ugyanis az analitikus szemléletmódot, mely nagyjából megfelel az adott esztétikai szemléleti formának és a művészetfilozófiáit. Az analitikusról azt mondja, hogy esztétizálási indíttatásból szétszabdálja a művet egyedi hatástényezőkre. Ámde hozzáteszi: „Csakhogy az a mű e tényezők összerakásából ugyanúgy nem állítható elő, belőlük éppoly kevésbé érthető meg, mint az eleven test a boncasztalon heverő szétszabdalt tagokból. (...) A legnagyobb öncsalás azonban, ha a művészet lényegét és a műalkotások rangját e kategóriák összeadásából akarjuk megérteni. S ugyanígy a műalkotás *hatása* sem egy ama részeinek s minőségeinek összesített hatásával, amelyeket az elkülönítő esztétika feltár”. Majd hozzáteszi, s ez a lényeg: „Ellenkezőleg: a döntő ezúttal is valami a részhatásokból kiemelkedő vagy rajtuk felülkerekedő *teljes egység*.”⁵ A testet felboncolhatom, kivehetem a tüdőt, májat, szívet stb., majd belerakhatom egy vödörbe, azt lemérhetem, a benne lévő szerveket szétvághatom, hogy jobban elemezni tudjam, majd az egészet visszavarrhatom a testbe. Nüansznai különbség lesz az „előtt” és „után” között: *a test már élettelen*. Ahogy pedig a szervek összerakásából, azok egyszerű summázataként nem fogható fel az élet, ugyanígy a műalkotás sem az egyes esztétikai hatáselemek (színek, kompozíció stb.) együtteseként. Az élve boncolt test végül is halott marad. Simmel senkihez nem hasonlítható pontossággal foglalja össze a két szemléletmód (nevezzük az első esztétikainak, a másodikat művészetfilozófiainak) közötti különbséget. Az analitikus esztétikai látásmód „megáll az alkotó, receptív élményegység *előtt*, addig e mögött kezdődik a szemlélet másik iránya, amelyet filozófiainak nevezünk.”⁶ Egészen pontosan: művészetfilozófiainak.

Hogyan néz hát ki ez a művészetfilozófia? A művészetfilozófia általában a művészet megkonstruálásával foglalkozik, mivel tudja, hogy a művészetet megkonstruálni annyi, mint „meghatározni helyét az univerzumban”.⁷ Schelling – ahogyan a szabadság lényegét, ahogyan az idő kérdését illetően – most is az isteni meghatározásból indul ki; a művészet geneziséét összekapcsolja Isten meg-

⁴ G. W. F. Hegel: *Esztétikai előadások* I. 3. o.

⁵ G. Simmel: *Rembrandt. Egy művészetfilozófiai kísérlet*. (ford.: Berényi Gábor) Budapest: Corvina 1986. 7.o. (kiem. Gy. Z.)

⁶ G. Simmel: *Rembrandt*. 8. o.

⁷ MF 80. o.

jelenésével a világban. És ezzel konzekvens is marad önmagához. Hiszen, ha a szépség és az igazság általában véve ugyanazt fejezi ki, akkor az egyes szép és igaz esetében vissza kell utalni az abszolút vonatkozási pontra. Platónnál ez volt az idea, Schellingnél ez az abszolútum. Mert ezen a módon lehet modális értelemben véve a szabadság és szükségszerűség fogalmairól beszélni, ez alapján lehet a szépet és a nem szépet egymástól elválasztani stb. Hiszen a művészetben a szabad és szükségszerű egyaránt jelen van. Hiszen a művészet egyik kardinális kérdése a szép és a nem szép elkülönítése, hacsak nem akarunk a parttalan szubjektivizmus csapdájába esni, hogy azt mondjuk: minden szép, ami valakinek tetszik. Sekélyes butaság. Ha viszont feltételezzük az abszolútum létezését, és ki is mondjuk, hogy Isten és a lét egy és ugyanaz, nem eshetünk e szánalmas primitív szemléletmód hibájába. (Mely manapság már nem is annyira szokatlan.) Isten és a természet kapcsolata abban a vonatkozásban válik érdekessé, hogy a természet – ha jól értem Schellinget – tulajdonképpen isteni műalkotás, s mint ilyen az emberi műalkotás példája lehet. Ugyanis a művészetben a reális és ideális oldal egysége figyelhető meg, amelyben a természet különös hangsúlyt kap. Ahogy az 1807-es beszédében fogalmaz: a műalkotás a természet és a lélek tevékeny köteleke. A természet „komoly és néma szépség” (*ernsthafte und stille Schönheit*).⁸ A természet szemlélete, a vele való érintkezés pedig egyfajta méltóságot ad a léleknek: „Aligha létezhet az érzelmek kicsinységének és az értelem elsatnyulásának korszakában általánosabb szer, amely az embert mindettől megóvná és szakadatlanul megtisztítaná, mint az ilyen érintkezés a nagy természettel, aligha létezhet gazdagabb formája a nagy gondolatoknak és hősies elhatározásoknak, mint a mindig megújuló öröm az érzékiség érzékileg félelmesnek és érzéki nagyságnak a szemléletében.”⁹ A természet gyönyörködtet, de nem csupán a gyönyör keltésével, hanem azzal, hogy fel is szabadít. Ezt tudja a romantika, ezt tudja Schelling is. Vélhetőleg igazuk is van. Ennek megfelelően a művészet – mely hasonló hatást képes kiváltani – nem lehet független a természet nagyságától.

A természetben és a művészetben a lényeg (*Wesen*) arra törekszik, hogy az egyesben fejezze ki önmagát. Ebben a megtermékenyítő elem a *lélek* (*Seele*). Bár a testben tűnik fel, de feltűnésekor már teljes mértékben független tőle.¹⁰ A természeti elem a szemléletben kap különös hangsúlyt, s ezt nem csupán Kant, hanem 1766-os írásában *Lessing* is megfogalmazza: „Mivel a művész a folyton változó természetből mindig csupán egyetlen pillanatot tud felhasználni, a festő pedig még ezt az egyetlen pillanatot is csak egyetlen nézőpontból; mivel továbbá műveik nem azért készülnek, hogy éppen csak egy pillantást vessünk rájuk, ha-

⁸ F. W. J. Schelling: *Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur*. (KzN) Berlin : Union Verlag 1982.

⁹ MF 165. o.

¹⁰ F. W. J. Schelling: *Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur*. (KzN) Berlin: Union Verlag 1982. 114. o.

nem azért, hogy szemléljük, hosszasan és ismételten szemléljük őket.”¹¹. A természetet éppúgy, mint a műveket. A létrehozó, azaz a művész, a kivételes alkotást megalkotó *zseni* egy egészen eredeti helyet foglal el ebben a koncepcióban. Megelőlegezve a XIX. század második felétől mind erőteljesebben jelentkező zseni-kultuszt, Schelling igen találóan jellemzi és írja körül a kivételes alkotó személyét és viszonyát magához a művészetéhez. A zseni az emberben lakozó isteni elem, a végesben megmutatkozó végtelen. „A zsenit az különbözteti meg mindattól, ami pusztán tehetség, hogy emebben pusztán valamilyen empirikus szükségszerűség rejlik, amely maga is véletlenszerű, míg a zseniben abszolút szükségszerűség van. Minden igazi műalkotás abszolút szükségszerű, az olyan műalkotás viszont, amely ugyanúgy létezhetett volna is, meg nem is, nem szolgál rá a műalkotás névre.”¹² Vagyis hagyjuk már azt a némileg gyerekes képzelgést, hogy talán valahol valaki létrehozott vagy létrehozhatott valami abszolútát, amely a művészetéről vallott felfogásunkat alapjaiban írná át, ha ismernék, vagy ha egyáltalán létrejött volna. Ez csupa potencialitás, a műalkotás viszont Schelling szerint nem az, hanem *in actu létező*, mégpedig *in actu* abszolút létező. Szükségszerű a léte, ha nem létezik, nem is abszolút, s mint ilyen tökéletesen érdektelen, nem műalkotás. A lélek a zseni esetében az alkotás olyan állapotában van, ahol az egyes végesben feltűnik a tökéletesség visszfénye. A lélek nem egyszerűen individuális princípium, hanem mindaz, amivel az ember önmaga fölé kerülhet, s szó szerint megismétli a Stuttgarti előadásokban leírtakat: mert „a lélek nem jó, hanem maga a jóság”. Majd hozzáteszi: „nem szép, hanem maga a szépség”.¹³ A lélek ábrázolásában válik tehát láthatóvá a gondolat őserije (*Urkraft des Gedankens*).¹⁴

De mi ez a szép? Ebből a szempontból (de egyéb más esztétikai vonatkozásokban is) Kant a kiindulópont. *Walter Jaeschke* jogosan állítja, hogy Az ítélőerő kritikája alapvető mű mind az idealista esztétika, mind a korai romantika számára.¹⁵ A szép kérdése a kanti filozófiában pedig központi helyen áll. Kant a szépet – az egyébként oly sokat félreértett – érdek (*Interesse*) fogalmával, illetve annak irányából határozza meg. Az érdek nélküli tetszés unos-untalan ismételtetése – mintha minden magát műveltnek nevező csak ezt ismerné Kanttól – önmagában semmit sem mond. Kant az érdeket a tárgy (*Gegenstand*) létezésének megjelenítéséhez kapcsolja. A vágyó-képesség (*Begehrungsvermögen*) lesz azonban a végpontja az ilyesfajta tetszésnek, amely nem hozható azonos nevezőre az ítélettel, hogy ti. a dolog szép avagy sem, hiszen ő írja: „hogyan egy dolog szép-e, nem arra irányul, hogy számunkra vagy bárki más számára van-e, vagy akár csak

¹¹ G. E. Lessing: Werke. Herausgegeben von Herbert G. Göpfert in Zusammenarbeit mit Karl Eibl, Helmut Göbel, Karl S. Guthke, Gerd Hillen, Albert von Schirmding und Jörg Schönert, Bd.1–8, München: Carl Hanser, 1970. Bd.6. 26. o.

¹² MF 162. o.

¹³ KzN 115. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Még hozzáteszi, hogy ennek egyik igen fontos fejezete a schellingi művészetfilozófia. W. Jaeschke: Ästhetische Revolution. In: Früher Idealismus und Frühromantik. Id.kiad. 7. o.

lehet-e valami fontossága létezésének, hanem arra, hogy miként ítéljük meg a dolgot a pusztá szemlélésben”¹⁶. Az érdeknélküliség a szép második mozzanatából következő vonatkoztatáson keresztül érthető, ugyanis a szép a fogalomnélküli tetszésnek felel meg.¹⁷ A fogalom nélküli tetszés alapja a szépnek, s éppen ez az, amely megkülönbözteti más, a szemlélet során keletkező ítélettől, mint például a „jó” feletti tetszéstől. A jó feletti tetszés az érdekekkel kapcsolódik egybe, hiszen a jó az ész közvetítésével, a fogalom által tetszik. Ahhoz, hogy ilyen ítélet szülessen, rendelkeznem kell a tárgy fogalmával. „Ahhoz viszont, hogy valamilyen szépséget találjak, erre nincs szükségem” – írja Kant. Majd hozzáteszi: „a virágok, szabad rajzok, a lombmintázat szándék nélkül egymásba fonódó vonalai” nem függenek semmiféle fogalomtól, mégis tetszenek.¹⁸ Természetesen a szép kanti fogalmában benne van az is, amit a hétköznapi vélekedés csak és kizárólag benne lát, de mintegy akcicens elemként és nem fundamentális meghatározás gyanánt. Kant világosan állást foglal amellett, hogy a szépségről alkotott minden olyan ítélet, amely a legkisebb érdekhez is kapcsolódik, nem tiszta ízlés-ítélet, nem közömbös, nem elfogult. De ez azt jelenti, hogy az az ítélet, amely a legcsekélyebb mértékben kötődik a fogalomhoz, az ész által közvetítetthez, az a nem tiszta ízlésítélet. A közömbösség pedig azt jelenti, hogy ennek semmilyen szubjektív cél, de ugyanakkor semmiféle objektív cél megjelenítése nem szolgálhat alapul. Csak nézem a virágos mezőt, érzem az illatot, hallom a madarak énekét, anélkül, hogy előzetesen fogalmam lenne a virágról, mezőről, dalról. Itt még – leibnizi terminussal élve – nincs jelen az appercepció fogalmi kerete, csak percipiólok, anélkül, hogy azt „megfosztanám” (gondoljunk bele: az „a” egy fosztóképző) a teljes egész harmonikus és egyben istenien kaotikus örömetől. De továbbgördítve ezt a fejtegetést eljutunk addig a következtetésig, amely már jóval túlmutat a hétköznapi értelemben vett érdek fogalmán. Mert „szép az, amit fogalom nélkül egy szükségszerű tetszés tárgyaként ismerünk meg”.¹⁹ Hogy is fogalmazott Schelling a szükségszerűséggel kapcsolatban? Mindenesetre elgondolkodtató.

A szép példaszerű, a szépségnek ideálja van. (*Ideale der Schönheit*)²⁰ Az ideál vagy idealitás nem tévesztendő össze az eszmével, vagy másképp: az ideával. „Az eszme tulajdonképpen észfogalmat jelent, míg valamely egyes lénynak mint egy eszmével adekvát megjelenését ideálnak nevezzük.” Kant szerint ennek megfelelően ez az ízlés ösképe, a szép ideálja.²¹ Schelling szerint a szép ugyancsak idealitás, de másképp megközelítve: a szép a véges beleképződése a végte-

¹⁶ I. Kant: Az ítélőerő kritikája. (IEK) Budapest: Ictus 1996 (ford. Pap Zoltán) 118. o. A terminusok egyértelműsége miatt egyszerre használom a német kiadással. A német kiadás: Kant: Kritik der Urteilskraft. In: Werkausgabe in 12 Bänden. (KdU) Hrsg. Von Wilhelm Weischedel Frankfurt: Suhrkamp 1977. Bd.10. 116. o.

¹⁷ I. Kant: Az ítélőerő kritikája. (IEK) Budapest: Ictus 1996 (ford. Pap Zoltán) 134. o.

¹⁸ IEK 121. sk. o.

¹⁹ IEK 157. o.

²⁰ IEK 149. o. KdU 149. o.

²¹ Uo.

lenbe.²² (Egyébként erre utalt az igazság és a szépség fogalmának korábbi egybefűzése is.) Kant ugyanakkor ezzel kapcsolatban egy nagyon is használható, teljesen kézzelfogható magyarázatot ad mindehhez. Magyarázatot – ha úgy tetszik – hétköznapi használatra. Mert így folytatja fejtegetését: a szépség ideálját az ízlés ösképeinek kellene inkább neveznünk. Ezt a szépség ösképét a szép ideáljának hívjuk, „olyan ideálnak, amelyet, *ha birtokában nem is vagyunk, mégis igyekszünk önmagunkban létrehozni*”²³. Ebben pedig egyértelmű, hogy a törekvés és annak tárgya, azaz amire intencionálódik, különös hangsúllyal rendelkezik. Ha nincs is a birtokunkban, lényeges, hogy akarjuk-e avagy sem azt létrehozni, akarjuk-e ezt az idealitáshoz kötött tényleges viszonyítási pontot megteremteni. Ha lemondunk erről, valahol lemondunk arról, hogy a művészet közelebe jussunk. Ha nem tesszük, akkor semmit nem teszünk azért, hogy a fogalom nélküli tetszés megérintse a lelket. Fogalom nélkül, szükségszerűen. Nem képes a tetszés során elgondolni azt, hogy a tetszés ne hozza létre azt az állapotot, amikor bizarr módon bizsergést érez az ember a nyakszirt táján, amikor nem tud számot adni érzelmi és értelmi állapotáról, amikor – ahogy Heidegger Hölderlin szavaival élve írja –: a forrás közelében találja magát, s onnan valóban nehezen költözik.²⁴ Nem képes elgondolni, hogy ez alól a szükségszerűség alól bárki vagy bármi kivonhatja magát. Ez a szükségszerű törvényt ad. Nem pedig az alapján alávetetten létezik. Nincs kivétel alóla, olyan, mint egy elháríthatatlan természeti jelenség. Ezt érezzük akkor, amikor egy műalkotás hatása alá kerülve átélünk egy katartikus élményt. Az élmény maga ekkor megrázó és kikerülhetetlen. Egy esztétikai vis maior.

És visszatérve az első megjegyzéshez. Kalokagathia: a szép egyben a jó. Vagyis az etikai ítéletek és esztétikai ítéletek szükségképpen egybeesnek? Nem vagyok ebben biztos. Hogy egybeeshetnek – azaz feltételesen fogalmazva – az lehetséges. A régiek még így gondolták: a jó, ha igazán az, ami, ha megfelel a saját idealitásának, az egyben szép is. És fordítva. Azonban manapság a szép megítélése egyre nehezebb, ahogy a jóé is. Végtelen módon relativizálódtak a fogalmaink, és ekként ítéleteink is, annyira, hogy azt nem csak a görögök, hanem még a múlt században élők sem sejtették. Akkor a rossz is lehet szép? Vagy a rút is lehet jó? A mindig zsiszsgő Žižek ezt írja: „A mi posztpolitikai liberális-engedékeny társadalmunkban az emberi jogokat tekinthetjük úgy, mint amelyek a Tízparancsolat megszegésére való jogunkat fejezik ki. (...) Jogunk a boldogság hajszolására és a magántulajdon birtoklására valójában a lopás joga (...) és ha a hatalom letolt nadrággal rajtakap, és megkísérli megelőzni törvényszegésemet, én így kiálthatok: „Támadás alapvető emberi jogaim ellen!”²⁵ Ha pedig a helyzet ennyire rémisztő (és valóban az), akkor a szép még inkább két-

²² MF 163. o.

²³ IEK 149. o. (kiem. Gy. Z.)

²⁴ M. Heidegger: A műalkotás eredete. Id. kiad. 119. o.

²⁵ Slavoj Žižek: „Megteheted!” (You may. London Review of Books. 1999. Magyarul in: „2000” július/augusztus. 7. o

séges, de talán kevésbé lett utilitarista, hiszen kevesebb hasznom van abból, ha a rútat szépnak kiáltom ki, mintha jogtalanságomból csinálok erényt. Ez itt a vég? Valamiképpen igen. A döntés ezért sokkal inkább individuális, mint bármikor ezelőtt. Ha másnak joga van egy szemetesvödröt és egy spaklit műalkotásként tiszteltetni velem mondjuk a Frankfurti Modern Művészetek múzeumában, vagy éppen a „MoMa”-ban, akkor nekem jogom van ahhoz, hogy döntésemet, legyen az politikai, ökológiai, magánéleti vagy bármi más, *esztétikai* szintre hoznom, és azt mondani ahelyett: jó vagy rossz, hogy tetszik vagy sem. Még ekkor is tévedhetek, de legalább élvezni fogom.